

PAPER DETAILS

TITLE: Günah ve Kebâir Kavramlari Baglaminda Bazi Es'arî Âlimlerinin Imanda Artma-Eksilme
Hakkindaki Görüsleri

AUTHORS: Fethi DEMİR

PAGES: 109-127

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2415758>

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Haziran/June 2022, 5(1): 109-127

Günah ve Kebâir Kavramları Bağlamında Bazı Eş'arî Âlimlerinin İmanda Artma-Eksilme Hakkındaki Görüşleri

The Views of Some Ash'ari Scholars on the Increase-Decrease in Faith in the Context of the Concepts of Sin and Major Sin (Kaba'ir)

Fethi DEMİR

Dr, Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı,
Doctor, Teacher, Ministry of Education Van/Turkey
demirfethi4@gmail.com
ORCID: 0000 0001 6930 9688

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Mayıs / May 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.47145/dinbil.1113683

Bu makale, “Eş'arilikte İman-Amel İlişkisi” (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir./This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “The Relationship between Faith and Action in Ash'ariyyah”, (Ph.D. Dissertation, Yüzüncü Yıl University, Van/Turkey, 2021).

Atıf / Citation: Demir, Fethi. "Günah ve Kebâir Kavramları Bağlamında Bazı Eş'arî Âlimlerinin İmanda Artma-Eksilme Hakkındaki Görüşleri / The Views of Some Ash'ari Scholars on the Increase-Decrease in Faith in the Context of the Concepts of Sin and Major Sin (Kaba'ir)". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2022): 109-127. doi: 10.47145/dinbil.1113683

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Öz

Eş'arîlik, ilk dönem mezhepleri içinde Ehl-i Sünnet ekolünün en güçlü mezheplerinden sayılmaktadır. Bu bağlamda Eş'arîliğin tartışmalı konulara getirdiği çözümler hem kendi mezhebinin görüşleri olarak kelâm otoriteleri nezdinde yer edinmiş hem de Ehl-i Sünnet'in bir yaklaşımı olarak literal anlamda değerlendirilmiştir. İmanda artma-eksilme mevzuu, ilk dönem kelâmî tartışmaların en nirengi meselelerinden biri sayılmıştır. Mu'tezile'nin imanda artma-eksilme bağlamında günah kavramına getirdiği ifrata varan yorumu, Eş'arî kelâmcıları tarafından da belli sınırlar içinde değerlendirilerek Kur'an ve Sünnet bağlamında neticelendirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Eş'arîler, iman kavramını inanç sisteminde yüksek bir mertebeye yerleştirerek küçük günah veya kebâir denilen büyük günahların imana halel getirmediğini savunmaktadırlar ki bu temel görüş, Eş'arîlerin iman tanımlamasına da uymaktadır. Nitekim Gazzalî gibi bazı Eş'arî kelâmcılar, iman kavramını fiillerden varestesine kalarak daha çok kalbin bir ameli olarak değerlendirmişlerdir. Çalışmamızda imanın artması ve eksilmesi meselesinde, Eş'arî kelâmcıların günah ve kebâir kavramlarına yaklaşımlarını ele almanın yanı sıra diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilerek karşılaştırmalı bir tahlil yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İman, Eş'arîlik, Günah, Mezhep, İmam Eş'arî

Abstract

Ash'arism is considered one of the strongest sects of the Ahl al-Sunnah school among the early sects. In this context, the solutions brought by the Ash'arism to the controversial issues both took place in the eyes of the kalam authorities as the views of its own sect and were evaluated literally as an approach of the Ahl al-Sunnah. The issue of increase and decrease in faith has been considered as one of the most important issues of the early theological discussions. Mu'tazila's interpretation of the concept of sin in the context of increase-decrease in faith, which reached the extreme, was evaluated by Ash'ari theologians within certain limits and tried to be concluded in the context of the Qur'an and Sunnah. As a matter of fact, the Ash'arites placed the concept of faith in an inviolable level in the belief system and argue that minor sins or major sins called kaba'ir do not harm faith, and this basic view also fits the Ash'arites' definition of faith. Also, as a matter of fact, some Ash'ari theologians, such as Al-Ghazali, considered the concept of faith as an act of the heart, leaving it free from actions. In our study, a comparative analysis has been made by including the views of other sects, as well as considering the approaches of Ash'ari theologians to the concepts of sin and kaba'ir on the issue of the increase and decrease of faith.

Keywords: Kalam, Faith, Ash'arism, Sin, Sect, Imam Ash'ari

Giriş

İman tartışmaları, Hz. Peygamberin vefatının akabinde sahabeler arasında meydana gelen ihtilaflarla gündeme gelmiştir. O dönemdeki siyasi olaylar ve savaşlar, hatların Müslümanlar açısından daha da belirginleşmesine sebep olmuştur. Bu süreçte iman mevzusundaki yaklaşımlar üç başlık altında ele alınarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda birinci yaklaşım, imanın kalp ile tasdik dil ile ikrarını¹ öne süren görüştür ki bu görüş daha çok ehl-i sünnet fırkalarından olan Eş'arîlik ve Mâtürîdîliğe aittir. İkinci yaklaşım, farz ve nafîle bütün emirlerin yerine getirilmesini² öne sürer ki bu yaklaşım da Mu'tezile'ye nispet edilmektedir. Son görüş daha çok filozoflar tarafından kabul edilen yaklaşımdır. Buna göre iman, varlık âlemi hakkında felsefî bilgidir ibarettir. Filozoflara göre eşyanın hakikatine yönelik bilgi ne kadar artarsa, iman da o oranda artacaktır.³

Bu yaklaşımlar da göz önüne alınarak iman kavramı incelendiğinde görülmektedir ki imanın artma ve eksilmesiyle ilgili tartışmalar, bu tanımlamalar ve yaklaşımlar etrafında ortaya çıkmaktadır. Daha belirgin bir tarzda ifade etmek gerekirse Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) de değindiği gibi imanın artma ve eksilmesi, üç farklı yaklaşım ekseninde değerlendirilmiştir. Birinci görüşe göre iman sadece

¹ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Basrî el-Eş'arî, *El-Lum'a Fi'r-Red Alâ Ehli'z-Zeyğ Ve'l-Bid'a*, nşr. Hammûde Zeki Gurâbe (Kahire: yy. 1975), 123; Ebû Bekr Muhammed İbn et-Tayyib Bâkîllânî, *el-İnsaf*, nşr. Muhammed Zahid el-Kevserî (Kahire: yy. 1950), 389; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerikandî, *Kitâbu't-Tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf (İstanbul: yy. 1979), 495.

² Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdülcebâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûlül'l-Hamse*, thk. H. Ebu Haşim (Beyrut: yy. 2001), 707.

³ Muhammed Müctehid Şebusterî, *İman ve Özgürlük*, çev. Abuzer Dişkaya (İstanbul: Mana Yayınları, 2011), 18.

ikrardan ibarettir. Bunlara göre imanda artma eksilme söz konusu değildir. İkinci görüşe göre iman, bütün taatleri içine alan bir kavramdır. Bu görüşe göre imanda artma ve eksilme meydana gelir. Üçüncü görüşe göre de iman kalp ve tasdikle ilgili bir mevzudur. Bu gruptakilere göre de imanda eksilme meydana gelmezken artması noktasında farklı görüşler ortaya konulmuştur.⁴

Kur'an-ı Kerim'de günah kelimesine karşılık gelen birçok kelime mevcut olmasına rağmen bu kelimelerin tümü Türkçede "günah" kelimesiyle ile karşılanmaktadır. Türkçede "günah" olarak ifade edilen kelimenin Arapçada farklı kelimelerle karşılık bulması aralarında anlam farklarının olduğunu göstermektedir. Bu kelimeler birbirine eş, yakın veya uzak anlamlı olabilmektedir. Genel olarak aynı anlama gelmekle beraber, gerek işlenmiş olan günahın mahiyeti gerekse günahın anlam ve kullanma yerine göre farklı boyutlarına vurgu yapması nedeniyle farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Dolayısıyla ilgili kelimelerin kısaca semantik tahlilini verdikten sonra ilgili tartışmalara değinmek istiyoruz.

İsm, lügatte; geri bırakmak ve gecikmek, yavaşlamak, geri kalmak gibi anlamlara gelmektedir.⁵ İsm, "işleyene ceza gerektiren, insanı hayır ve sevaptan alıkoyan fiil veya bundan doğan sorumluluk" anlamına gelir.⁶ اِثْمٌ kelimesi, اِثْمٌ - اِثْمٌ fiilinin mastarıdır. Lügat anlamıyla günah işlemek veya kendisine helal olmayan şeyi yapmak anlamına gelmektedir. Bazı Arapların yanında اِثْمٌ kelimesi; شَرِئْتُ الْاِثْمَ حَتَّى ضَلَّ "Aklım gidene kadar içki içtim. Aynı şekilde içki de akılla gider" beyitte olduğu gibi içki anlamında da kullanılmaktadır. İslam literatüründe ise "cezayı hak eden günah" şeklinde tanımlanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de الْبَغْيِ ve اللُّغْوِ kelimesiyle birlikte de kullanılmaktadır. İsm-i faili اِثْمٌ ve ism-i mefulü ise مَأْتُوْمٌ formatında gelmektedir.⁷

اِثْمٌ kelimesi ise حَرَمٌ يَحْرِمُ fillinin mastarıdır. Lügat anlamıyla "suç, hata, günah" gibi anlamları ifade etmektedir. حَتَّى يَلْجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخَيْاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُخْرِمِينَ "Deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Suçluları işte böyle cezalandırırız!"⁸ ayet-i kerime ve اَعْظَمُ الْمُسْلِمِينَ فِي الْمُسْلِمِينَ جُزْأً مَنْ سَأَلَ عَنْ شَيْءٍ لَمْ يَجْزَمْ عَلَيْهِ فَحَرَمٌ مِنْ أَهْلِ مَسْأَلَتِهِ "gibi hadis-i şerifler bunu teyit etmektedirler. Morfolojik açıdan cem-i teksiri اِجْرَامٌ ve ism-i faili اِثْمٌ iken, ism-i faili اِثْمٌ ve ism-i mefulü ise مَحْرُومٌ şeklindedir.⁹

Morfolojik açıdan الْعِصْيَانُ kelimesi مَعْصِيَةٍ kelimesiyle birlikte يَعْصِي - عَصَى filinin mastarıdır. İsm-i faili عَاصٍ ve عَاصِي iken, ism-i mefulü ise مَعْصِيَةٌ formatında gelmektedir. Leksikografide ise "Birine /bir şeye isyan etmek, başkaldırmak, karşı çıkmak ve itaat etmemek" gibi anlamlara gelmektedir. Başka bir ifadeyle الْعِصْيَانُ kelimesi الطَّاعَةِ kelimesinin zıddı olup aralarında tıbak sanatı bulunmaktadır.¹⁰

Lügat bağlamıyla temelde "Günah, suç ve hata" gibi anlamlara gelen "ذَنْبٌ" kelimesi, يَذْنُبُ - ذَنْبٌ fiilinin mastarıdır. Cem-i teksiri ذَنْبٌ iken, şiğetü'l-münteha'l-cumû ise ذَنْبَاتٌ formatında gelmektedir. Ayrıca ذَنْبٌ ve ذَنْبٌ kelimeleri arasında belaği yönünde nakıs cinas sanatı bulunmaktadır. Nitekim ذَنْبٌ kelimesi günah ve ذَنْبٌ sözcüğü kuyruk anlamlarıyla yazılışları birbirine yakın olmakla birlikte anlamları farklıdır.¹¹

الْاِثْمُ veya الْاِثْمُ lügat anlamlarıyla, "مَا دُونَ الْكَبَائِرِ مِنَ الذُّنُوبِ / küçük günah" anlamını ifade etmektedirler. الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ "iyilik yapanları, ufak tefek kusurlar hariç, büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanları ise daha güzeliyle ödüllendirecektir"¹² ayet-i kerimeyle ve إِنَّ تَغْفِرَ، اللَّهُمَّ، تَغْفِرُ جَمًّا ... وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلْمَا؟

⁴ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Kitabu Usulu'd-Din* (İstanbul: yy. 1978), 277-278.

⁵ Ebu'l-Hüseyn b. Zekeriyya İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisü'l-luğa*. 6 Cilt. (Beirut: Dâru'l-Fikr,1999), 1/61.

⁶ Ebû'l-Bekâ el-Kefevî Eyyûb b. Mûsâ, *Külliyâtü Ebi'l-Bekâ*, nşr. Adnân Derviş – Muhammed el-Misrî (Beirut: 1413/1993), 40.

⁷ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, "e-s-m", *Lisânü'l-Arab*, 15 Cilt (Beirut: Dâru Sadr, 3. Basım, 1414), 12/5-7; Murtazâ ez-Zebîdî, "e-s-m", *Tâcü'l-Arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Beirut: Dâru'l-Hidaye, 1980), 8/36; Kahire Arap Dil Kurumu, *Mu'cemü'l-vasîf*, (Kahire: Dâru'd-De'va, ts.), 1/6-8; Ahmed Muhtar, *Mecmau'l-luğati'l-Arabiyye muasıra* (Beirut: Alem'ül-Kütüb, 2008), 1/6.

⁸ el-A'râf 7/40.

⁹ İbn Manzûr, "c-r-m", *Lisânü'l-Arab*, 12/91-93; Murtazâ ez-Zebîdî, "c-r-m", *Tâcü'l-Arûs*, 31/385; Kurum, *Mu'cemü'l-vasîf*, 1/18.

¹⁰ İbn Manzûr, "a-s-y", *Lisânü'l-Arab*, 15/67; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 39/58; Kurum, *Mu'cemü'l-vasîf*, 2/606; Ahmed Muhtar, *Mecmau'l-luğati'l-Arabiyye muasıra*, 2/1511.

¹¹ İbn Manzûr, "z-n-b", *Lisânü'l-Arab*, 12/549; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 2/436; Kurum, *Mu'cemü'l-vasîf*, 1/316; Ahmed Muhtar, *Mecmau'l-luğati'l-Arabiyye muasıra*, 1/63.

¹² en-Necm 53/32.

“Affedersen, Allah’ım, hepsini affedersin ... ve hangi kulun ki küçük günah işlemiyor ki?” Ümeyye b. Ebû’s-Salt’a (öl. 8/630 [?]) ait olan bu şiir, *الْأَمَم* kelimesinin söz konusu anlamını teyit etmektedir.¹³

Sözlük anlamıyla “günah, suç, ayıp ve kusur” gibi anlamlara gelen *سَيِّئَة* kelimesinin morfolojik açıdan aslı *سَيِّئَة*’dır. Öncelikle ‘vav’ harfi, ‘ya’ harfine çevrilmiş ve peş peşe gelen iki ‘ya’ harfi tahfiften dolayı bir birine dağm edilmiştir/eklenmiştir. *سَيِّئَة* kelimesinin çoğulu ise *السَّيِّئَات* şeklindedir.¹⁴

Lügat bağlamıyla temelde “büyük günah” anlamına gelen *كَبِيرَة* kelimesi, “*كَبَر* veya *كَبُر*” fiilinde türemekte olup sıfat-ı müşabbehedir. Çoğulu *كَبِيرَات* ve *كَبَائِر* formatında gelmektedir. *كَبِير* şeklinde müzekker olarak okunduğunda ise çoğulu *كَبَار* ve *كَبَاء* şeklinde olur.¹⁵

1. İmanda Artma-Eksilme

İmanda artma ve eksilme tartışmalarının geliştiği bu mihver, bizi bu tartışmaların ilk çıktığı dönem ve sebepler konusuna da götürmektedir. Bu meyanda denilebilir ki imanın artma ve eksilme meselesi, tarihsel olarak Hz. Peygamber dönemine kadar dayandırılabilir. Zira iman mefhumunda bir artma ve eksilmeden bahsedilen hadisler varittir: “İman artar ve eksilir.”¹⁶ Esasen konunun kökleri her ne kadar Hz. Peygamber dönemine dayandığı söylensede daha sonra gelişen birtakım olaylardan, imanın artması ve eksilmesi tartışmalarının siyasi temelde ortaya çıktığını görmekteyiz. Yani sorun dinî temelde değil siyasi temelde ortaya çıkmıştır. Bilhassa Hz. Osman’ın şehit edilmesi ve bunu takip eden birtakım siyasi ve ictimai olaylar, müslümanları birbiriyle savaşa kadar götürdü ve aralarında derin ihtilafların oluşmasına yol açtı. Mevcut sorunlar ve bu derin ihtilaflar sonucunda itikadî mezheplerin ortaya çıkmaya başlaması beraberinde birçok problemin tartışılmasına ve mezheplerin kendi vechesinde bu çetrefilli meselelere çözüm getirmelerine sebep olmuştur. İmanın artması ve eksilmesi meseli de maalesef bu atmosfer içinde tartışılmış müslümanların birbirlerini ayrıştırmalarına ve hatta tekfir etmelerine kadar götürmüştür. Hâlbuki daha çok siyasi saiklerle ortaya çıkan bu ve benzeri ihtilaflar, Müslümanların görüşlerini ve o günkü toplumu bölecek, ayrıştıracak bir konu değildir.

İmanın mahiyeti hakkında fikir beyan eden kelâm âlimleri, tek bir tanım etrafında birleşmemişlerdir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) iman tanımlamasında kalp ile tasdikın yanına dil ile ikrarı da eklemektedir.¹⁷ İmam Mâtürîdî’ye (ö. 333/944) göre ise iman, tasdikten ibarettir ve dilin telaffuz etmesine gerek yoktur.¹⁸ Zira Mâtürîdî’ye göre dilin ikrarı sadece kalpte olan imanın dışı vurumudur ve asl olan kalpteki tasdiktir. İmanın kalpteki tasdikten oluşması gerekliliğinin mantıkî açıklamasını da yapan Mâtürîdî; “imanın gerçekleşme mahiyeti zorlama ve baskı altında olmamasına bağlıdır. Kalpte herhangi bir baskı yokken imanın baskı görme ihtimali olan dile verilmesi uygun değildir” der.¹⁹

Pezdevî (ö. 493/1100), “zaruret ve acz hali müstesna iman hem kalp ile tasdik hem de dil ile ikrarla birlikte bulunmaktadır”, diyerek iman tanımlamasını şu şekilde yapmaktadır: “İman, dil ile ikrar, kalp ile itikad ve hepsini beraber tasdik etmektir.”²⁰

¹³ İbn Manzûr, “a-s-y”, *Lisânü’l-‘Arab*, 15/67; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs* 39/58; Kurum, *Mu’cemü’l-vasîf*, 2/606; Ahmed Muhtar, *Mecmau’l-luğati’l-Arabiyye muasıra*, 2/1511.

¹⁴ Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs* 1/275; Kurum, *Mu’cemü’l-vasîf*, 1/460; Ahmed Muhtar, *Mecmau’l-luğati’l-Arabiyye muasıra*, 2/1129.

¹⁵ İbn Manzûr, “k-b-r”, *Lisânü’l-‘Arab*, 5/129; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, 14/12; Kurum, *Mu’cemü’l-vasîf*, 2/786; Ahmed Muhtar, *Mecmau’l-luğati’l-Arabiyye muasıra*, 3/1897.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’u’l-Müsne’î’s-Sahîhi’l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü ‘Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih*. thk. Şu’ayb Arnaûd vd. (Beyrut: er-Risâletü’l-âlemiyye), “İman”33; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Mukaddime” 9; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi’u’l-Sahîh* (Kahire: Matba’atu Lecneti’t-Te’lîfi ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1970), “İman”6; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrût: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.), “Sünnet”15; Takiyyüddin Ebu’l-Abbas Ahmed İbn Teymiyye, *Kitabu’l İmanu’l-Evsat* (Mecmu’u Fetâvâ içinde), neşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Asimî (Kahire: yy. 1404), 89-90.

¹⁷ Ebû Hanîfe Nu’mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Fıkhü’l-Ekber* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1992), 58.

¹⁸ Mâtürîdî, *Te’vilatu’l-Kur’an*, Edt. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 312.

¹⁹ Mâtürîdî, *Te’vilatu’l-Kur’an*, 28.

²⁰ Sadrü’l-İslâm Ebû’l-Yûsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Çev. Ş. Gölçük (Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998), 209.

İmam Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) iman tanımlamasında imanı ikiye ayırdığını belirten İbn Asakir (ö. 600/1203), Eş'arî'nin imanı muhdes ve muhdes olmayan şekilde ikiye ayırdığını belirtmektedir. Burada muhdes iman, kullara; muhdes olmayan ise Allah'a nispet edilmektedir. İman kavramını dilcilerin verdiği anlam üzerinden tanımlayan Eş'arî, imanun artma ve eksilmesi meselesini de bu tanımlama üzerinden ele almaktadır.²¹ Sadeddin Taftazânî (ö. 793/1390), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gibi Eş'arî kelimcilerin, imanun tasdik manasını dikkate alarak imanda artmanın ve noksanlığın mümkün olmayacağı, ancak kemalinde bir farklılığın gerçekleşebileceği kanaatine vardıklarını zikreder. Taftazânî bu konudaki nasları tevil ederek, ziyadeliğinden muradın; devam ve sebatteki ziyadeliğinden veya topluca iman edilen esasların detaylı bir şekilde inanılması ya da imanun meyvesi olan ibadetlerle imanun nurunun artması olabileceğini ifade eder.²²

Eş'arî âlimlerinin yaklaşımlarına baktığımızda, Bağdâdî, Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) bu meselede Eş'arî ile hemen hemen benzer kelimeleri kullanarak iman mefhumunu tasdik olarak tanımlamaya gayret etmişlerdir. Bu bağlamda denilebilir ki Eş'arîler'de iman, "tasdik" üzerine bina edilmiştir²³ ki bu yaklaşım da imanun artma ve eksilmesi tartışmalarına sebep olmuştur.

İmanun tasdik olarak tanımlayan İmam Eş'arî, Bâkılânî (ö. 403/1013), Bağdâdî, Cüveynî, Gazzâlî gibi Eş'arî âlimleri, tasdikin gerçekleşme mahallinin kalp olduğunu da beyan etmektedirler. Nitekim onlara göre, tasdik kalpte hâsıl olur ve tasdik kalp ile meydana gelir. Eş'arîler, imanun makarrının kalp olduğu ile ilgili görüşlerine Cibril hadisini kaynak olarak gösterirler. Bunların yaklaşımlarına göre, eğer bir kişi Allah'ın birliğine, resullerin hak olarak gönderilmelerine, resullerin getirdiklerine de iman etmenin gerekliliğini tasdik ediyorsa, bu durumda kişi mümin kabul edilir. Fakat kişi sadece kalp ile iman ediyorsa, o zaman bu kişinin yalnızca Allah indinde mümin olduğunu gösterir. Dolayısıyla dil ile ikrardan maksat, kişinin hukuksal olarak iman vasıfları doğrultusunda muamele görmesiyle alakalıdır. Bakillânî'ye göre kalben inanmadığı halde dil ile ikrar eden kişi Allah'ın katında kâfir sayılır. Bu bağlamda kalben iman eden kişi, icbar altında dili ile küfrünü izhar ederse mümin vasfını devam ettirir.²⁴ Eş'arîler, dil ile ikrarın iman mefhumunu ilgilendirmedikleri görüşündedirler. Dil ile ikrarın kişilerin İslam olmalarına işaret ettiğini dile getirirler. Dolayısıyla imanun dil ile ikrarı, imanun bir rüknü değildir.²⁵

İmanun artma ve eksilmesini bu tanımlamalar çerçevesinde değerlendiren Eş'arîler, imanda artma olabileceğini dile getirmektedirler. Buna göre artmadan maksat, bir nevi imana ait bilgilerin artmasıdır. Nitekim burada imanun artması, daha önce bilinmeyen bir mevzunun öğrenilmesi veya kişilerin bir hakikata vakıf olmaya başlamasıyla alakalıdır. Örneğin daha önce bilinmeyen ve uygulanmayan imanî bir mevzunun bilinmesi, imanda artma meydana getirir. İmam Eş'arî, imanda artmayı kabul ettiği halde eksilmeyi iki temele dayanarak kabul etmemektedir. Birinci delile göre, noksanlıkta övülen bir nitelik olmadığı gibi, tam tersine noksanlık, beraberinde tahkir getiren bir boyuta sahiptir. İkinci dayanağına göre de iman tek özelliştir. Nasların belirlediğine göre imandan bir parçanın gitmesi, hepsinin gitmesi anlamına gelir. Bu meyanda İmam Eş'arî'ye göre Hz. Peygamberi inkâr eden kişi, her ne kadar mantıken Allah'ı da inkar etmiş olmuyorsa da sem'i olarak inkar etmiş sayılır.²⁶ Bu durumda bu kişiye imanun eksilmesi çerçevesinde hüküm uygulanmaz. Tecezzi kabul etmeyen imanun parçalanması ve onun bazı kısımlarına inanıp bazı unsurlarına inanmamazlık, imanun eksilmesiyle değil, yokluğuyla açıklanabilir.

²¹ Eş'arî, *el-Luma'*, 75.

²² Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 211-4.

²³ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *Kitâbü't-temhîd*. nşr. Richard J. Mc. Carthy (Beyrut: Librarie Orientale, 1957), 389; Bağdâdî, *Usulü'd-Din*, 248; İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâi en-Nisâbü'rî, *el-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*, thk. Es'ad Temîm (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1996), 333-334; Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: yy. 1990), 473.

²⁴ Bâkılânî, *el-İnsaf*, 85-86.

²⁵ Bâkılânî, *el-İnsaf*, 85.

²⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî, *Mücerred'u Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret, (Beyrut: yy. 1987), 153.

Buna karşın Bâkılânî, nasların verdiği haberlere dayanarak imanda artma ve eksilmenin olabileceğini dile getirmektedir. Bu yaklaşımda da artma ve eksilmeyi iki ana eksen çerçevesinde ele alır ki, bunun birinci kısmı yine İmam Eş'arî'nin yaklaşımı gibidir. Buna göre imanda artma ve eksilme "imanın tasdik" boyutunda meydana gelmez. Artma ve eksilme, imanun fiiliyata geçen kısmında meydana gelir ki bu da söz veya fiile bağlı unsurlarda geçerlidir. Yani eğer iman mefhumu amel ile beraber değerlendirilirse imanda artma ve eksilmeden bahsedilebilir. Nitekim ona göre tasdikte meydana gelen en küçük noksanlık imanda azalmayı değil imansızlığı getirir. Buna göre bir insanın imanı baki kalmak şartıyla her hangi bir ibadetindeki eksiklik onun imanına zarar vermez. Ama Yüce Allah'ın helal kıldığı bir şeyi haram; haram olan bir şeyi de helal kılması, bu günahı işlemese bile, onu kâfir eder.²⁷

Bağdâdî, bu konuda farklı bir yaklaşım sergileyerek imanun artma ve eksilmesini, imanda artma olmadan önceki hali için noksanlık; yeni artmış hali için de imanun artması yorumunda bulunur. Bu, aynı zamanda imanun artma ve eksilmesinin amelî bakımdan olabileceğine olan inancı ortaya koymaktadır.²⁸ Hemen hemen aynı doğrultuda fikir beyan eden Cüveynî'ye göre de ibadetlerdeki artma ve eksilmenin tasdik üzerinde bir etkisi olamaz. Nitekim iman tasdikten ibarettir, söz ve amelle değişikliğe uğramaz.²⁹

Subkî (ö. 771/1370), imanda artma ve eksilme meselesinde karşı bir yaklaşım ortaya koyarak Eş'arîler ile Selefilere arasında bir görüş beyan eder. Onun yaklaşımı, her iki ekol arasında bir orta yol gibi belirginleşmektedir. Buna göre imanun bir cüzü olmakla beraber, yapılmadıklarında imana halel getirmeyecek mefhumlar vardır. Nitekim selef, imanun tasdik boyutuna inandıkları halde aynı zamanda imanun cüzlere ayrılabilirliğini öne sürerler. Eş'arîler ise tasdikle beraber imanun cüzlere ayrılması fikrine katılmazlar. Bu yaklaşımdaki orta paydayı da Subkî şu şekilde ortaya koyar: "İmanun tasdik boyutunda artma eksilme olmaz. Fakat insanın işlediği amellerle imanun artması ve eksilmesi mümkündür".³⁰ Eş'arîye'nin imanun artması ve eksilmesi ile ilgili görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

a. "Kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğunda imanları artar"³¹ ayeti ile "İmanlarına iman katsın diye..."³² ayeti, açık bir şekilde imanun artıp eksilebileceğine delildir, derler.

b. İkinci delilleri biraz daha mantıksal bir yaklaşımla ortaya konulmuştur. Buna göre: Eğer imanda artma ve eksilme olmasaydı normal sıradan bir insanın imanı ile Hz. Peygamber ve diğer sahabelerin imanları denk olurdu.

Dikkat edilmesi gereken husus, burada sözkonusu olan artma ve eksilmenin hükmi olmasıdır. Bu artma ve eksilme, tasdik, ikrar ve amellerin tümü için kastedilmektedir. Bu artma ve eksilme sevap, övgü ve senaya raci olup suret yönünden kişilerin tasdikinde bir artma ve eksilme meydana getirmez. Yani inanılması gereken şeylerin hepsine inanan ve tüm helalleri helal, haramları da haram olarak kabul eden birinin ihlas ve samimiyetine bağlı olarak yaptığı amellerden elde edeceği sevaplarda artma ve eksilme olabilir şeklindedir.³³

Bâkılânî, bu meselede Kur'an ve hadislerden dayanaklar bulunduğuna değinerek bazılarını zikreder. Kur'an'da geçen "...sizden fetihten önce infak eden ve savaşanlar eşit değildir, onların, fetihten sonra infak eden ve savaşanlardan daha büyük dereceleri vardır. Allah hepsine de en güzel olanı vadetmiştir. Allah, sizin yaptıklarınızdan haberdardır"³⁴ ayeti, fetihten önce iman edenlerin tasdikinin fetihten sonra iman edenlerin tasdikinden fazla olduğuna işaret etmektedir. Çünkü her iki grup da suret yönüyle Hz. Peygamberin getirdiklerinin hepsini tasdik edip iman etmişlerdir. Lakin fetihten önce yapılan tasdik; hüküm, sevap ve derece bakımından daha ekmel görülmüştür. Bâkılânî, konu ile alakalı olarak

²⁷ Cüveynî, *el-İrşad*, 336.

²⁸ Cüveynî, *Akîdetu'n-Nizâmiyye*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî (Kahire: yy. 1992), 88.

²⁹ Cüveynî, *Akîdetu'n-Nizâmiyye*, 90

³⁰ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübra*, thk. Abdülfettah el-Huluv-Mahmud, (Kahire: Daru't-Tiras, 1976), 1/130-133.

³¹ el-Enfal 8/2.

³² el-Fetih 48/4

³³ Cüveynî, *el-İrşad*, 399.

³⁴ el-Hadid 57/10.

hadislerden de şöyle bir delil sunar. “Ashabıma dil uzatmayın! Sizden birisi Uhud dağı kadar altını infak etse onlardan birinin bir ölçek hatta yarım ölçek infakına ulaşamaz.”³⁵ Bâkılânî, burada ashabin sevabının diğer insanların sevabından daha çok olduğuna değinerek sahabe neslinden sonra gelen kişilerin miktar bakımından daha çok sevap işlemelerine rağmen bunların sevaplarının sahabe sevabı kadar olmamasını, sureten değil hükmi olarak değerlendirir. Örneğin Mekke’de kılınan namaz ile herhangi başka bir yerde kılınan namaz arasında ihlas ve doğru kılınması noktasında bir farklılık olmamasına karşın, Mekke’deki namazın daha sevaplı olmasının sebebinin sureten değil hükmen olduğu gibi. Sonuç olarak Bâkılânî, mutlak manada iman artar veya eksilir denilemeyeceği gibi, mutlak manada imanın artıp eksilmesinin inkâr edilemeyeceğine değinir. Nitekim iman tasdik boyutuyla artma eksilme kabul etmezken, imanın gereği olan amellerin karşılığı sevap olarak artma-eksilmeyi kabul eder.³⁶ Ona göre imanın ve tasdiğin varlığının delilleri olan ameller, imanın artma ve eksilmesinin müşahade edileceği sahadır.³⁷

2. İman-Günah İlişkisi

Allah’ın emirlerine aykırı olan ve dinen suç kabul edilmiş davranışlar olarak bilinen günah; Arapçada “ism”, “cürm”, “isyan”, “zenb”, “lemem” ve “seyyie”, gibi kelimelerle karşılanan ve Allah’ın rızasını kazanmaya engel olan her türlü davranış, isyan ve masiyetlerdir.³⁸

Günahın imana zarar verip vermediği meselesiyle başlayan tartışmalar, bir noktada kelâm ekollerinin oluşmasına, ilk mezhebî ve itfakî ayrılıkların belirginleşmesine ve daha sonraki dönemlerde siyasi olaylarla beraber derin ayrılıkların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim *büyük günah* tartışması İslâm’ın ilk dönemi olan Hz. Peygamber zamanına kadar dayandırılmaktadır.³⁹

Hiz. Peygamber döneminde Müslümanların akıllarına takılan herhangi bir mevzu olduğunda konu doğrudan Hiz. Peygambere açılarak vuzuha kavuşturuluyordu. Bazı konularda fazla soru sorulmasının yasaklandığı da hadislerden anlaşılmaktadır.⁴⁰ Hiz. Peygamberin bazı konuların konuşulmasını yasakladığı⁴¹ bazı konularda da sorulan sorulara cevap verdiği ve konuşulmasında bir beis görmediği bilinmektedir.

Günahların imana ve dolayısıyla kişinin cennete gidip gitmemesi üzerindeki etkisi, daha Hiz. Peygamber hayatta iken soru olarak sorulmuş, Hiz. Peygamber: “Allah’a şirk koşmayan herkesin cennete gireceğini haber vermiştir. Bunun üzerine Ebû Zerr; ‘Hırsızlık ve zina günahlarını işleyenlerin cennete girip girmeyeceğini’ sormuştur. Allah Resulü bu kişilerin günahlarının onların cennete girmelerine bir engel teşkil etmeyeceğini haber vermiştir.”⁴² Bu hadise göre iman-amel ilişkisi daha Hiz. Peygamber döneminde *günah* mefhumu çerçevesinde mevzubahis olmuştur.

Bazı yaklaşımlara göre imanın ele alınma tarzı, bizzat Hiz. Peygamber tarafından iman-amel çerçevesi içinde işlenmiştir. Bu anlamda “iman, Allah’a, meleklerine, onunla buluşacağına, peygamberlerine inanman, öldükten sonra dirilmeye de iman etmendir...”⁴³ hadisinde geçen iman kelimesi, iman edilmesi gereken hususlar açısından ele alınmıştır. Öte yandan “İman altmış küsur şubedir, hayâ da imandandır.”⁴⁴ “Sizden biriniz, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olamaz.”⁴⁵ “Canımı elinde tutana yemin olsun ki sizden biriniz, ben ona babasından ve

³⁵ Buhârî, 5, 8.

³⁶ Bâkılânî, *el-İnsâf*, 55.

³⁷ Recep Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu’tezile İle Ehl-İ Sünnet Polemiği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/39 (Mart 2015), 121-146.

³⁸ Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürânî el-Hanefî, *Kitâbu’t-Tarîfat* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1995), 107.

³⁹ Vecihi Sönmez, “İslam İnancında Günah Kavramı”, *Journal of Islamic Research*, 2017; 28 (1), 42-66.

⁴⁰ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudî Mezhepleri* (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 41.

⁴¹ Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, Haz. Abdullah Parlıyan (Konya: Konya Kitapçılık, 2004), II, 205.

⁴² Tirmizî, II, 333.

⁴³ Buhârî, İman, 39.

⁴⁴ Buhârî, İman, 1; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010), İman, 1.

⁴⁵ Buhârî, İmân 7; Müslim, İmân 71-72; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü’l-Kübrâ*, nşr. Hasan Abdulmun’im Şelebi (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), İmân 19, 33; Ayrıca bkz.: Tirmizî, Kıyâmet 59.

çocuğundan daha sevimli olmadıkça iman etmiş olamaz.”⁴⁶ şeklindeki hadislerde ise ameller açısından ele alınmıştır ki bu son hadislerde dikkat çekilen ana mevzu, amellerin hayır veya günah bağlamının imana etki ettiği şeklindedir.

İslam’ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan sorunlar ve bu sorunlar çerçevesinde itikadî mezheplerin doğmaya başlaması, sebepleri noktasında hangi mevzuların ağırlıklı olarak bu fırkalaşmaların oluşmasına etki ettiğine ilişkin bir problematiği gündeme getirmektedir. Bu bağlamda *günah* kavramı, bu sebepler neticesinde ana bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiç şüphesiz günah mefhumuyla beraber bu farklı kanaatlerin ortaya çıkmasında dönemin siyasi ve sosyal yaşamının da etkisi azımsanmayacak seviyededir. Özellikle Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya atılan imamet ile ilgili siyasi düşünceler, ridde savaşları, Hz. Ali dönemindeki iç savaşlar, varolan iç sürtüşmelerin daha da belirginleşmesine sebep olmuştur. Bu kanaat farklılıkları genel manada, “İman ve mahiyeti nedir?”, “İman ile amel arasında nasıl bir bağlantı vardır?”, “Günah imana zarar verir mi?”, “İmanda ziyadelik ve noksanlık kabul edilebilir bir durum mudur?”, “İman-günah bağlamında mürtekeb-i kebîrenin dini durumu nedir?” gibi soru ve tartışmaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu soru ve tartışmalar ekseninde gelişen çekişmeler, beraberinde Hâriciyye, Şîa, Mürcie gibi mezheplerin ortaya çıkmasını getirmiştir.⁴⁷

Tartışmaların büyümesi ve sonunda kelâmî ekollerin oluşmasına götüren sürecin ana etkeni, bazı durumlarda günah, bazı durumlarda da siyasî ve tarafgir bir yaklaşım sergileyen mezhep taraftarlarının naslar üzerinde yorum yapmaları ve mezhep âlimlerinin nassa uyma ve nassın ruhuna uygun yorum yapma yerine, nassı kendi düşüncelerine göre yorumlama isteklerine bağlanmıştır.⁴⁸

İman günah ilişkisi tartışmalarına baktığımızda mezhepler arasındaki tartışmaların şu şekilde olduğuna şahit olmaktayız. Mu’tezilî yaklaşıma göre imân, “aynı zamanda hem kalbin hem dilin hem de diğer uzuvların bir fiilidir.” Dolayısıyla hayra yönelik ameli terk eden, yani günaha giren, sadece imân eden bir kişinin ahiretteki akibeti hayr olmayacaktır. Bu yaklaşım Mu’tezile’nin aklî yaklaşım sistemi içinde iman ile bilginin birlikteliğinin getirdiği sorumluluktan kaynaklanmaktadır. Bu düşünceye göre bir kimse dil ile ikrar edip aklı ile İslam’ın temel prensiplerine ikna olmalı ve amelleriyle de inandığını yerine getirmelidir.⁴⁹ Dolayısıyla Mu’tezile düşüncesine göre günah, şer bir fiil olarak sadece iman-amel birlikteliğinde amele zarar veren bir durum değil, aynı zamanda kişilerin imanına da zarar veren bir boyuta sahiptir.

Kerrâmiye ve Mürcie, günahın imana hiçbir zarar vermeyeceği fikrini kabul ederler. Nitekim bu iki mezhebe göre iman, sadece dil ile ikrardan ibarettir. Dolayısıyla onlar açısından günahın iman üzerinde bir etkisi yoktur.⁵⁰ Öne sürdükleri düşüncelerine de Hz. Peygamberin, onun ashabının ve daha sonrakilerin zamanında, “bir kimsenin, kelime-i şehadeti dili ile söylemesi durumunda, onun Müslüman olduğuna hükmedildiğini ve kalp ile tasdik edip etmediğinin araştırılmadığını” beyan eden rivayeti delil olarak öne sürerler.⁵¹ Mürcie’in bazı farklı düşünceleri olmakla beraber öne çıkan görüşü, “Nasıl küfürle beraber taatin bir hükmü yoksa, aynı şekilde imanla beraber masiyetin de herhangi bir hükmü ve etkisi yoktur”⁵² cümlesinde özetlenmektedir. Mürcie’nin bu görüşü savunmasında, o günkü Müslümanların birbirini tekfir etmeleri, süregelen ihtilaflar hatta aralarında savaşmaları ve bunun neticesinde birbirlerini öldürmeleri etkili olmuştur.

Naslar açısından meseleye yaklaştığımızda her iki görüşü destekleyen hadislerin varlığına şahit olmaktayız. Kelâm âlimlerinin yaklaşımlarına göre bazı hadisler günahın imana zarar verdiğini işaret eder tarzda varid olmuştur ki buna örnek olarak şu hadisler ele alınmıştır: “İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya gelirse öldüren de öldürülen de cehennemdedir.”⁵³ “Müslümana sövüp kötü sözler

⁴⁶ Buhârî, İmân 7.

⁴⁷ Şehristânî, *el-Milel*, 11; Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu’tezile’nin Oluşumu ve Ebu’l-Huzeyl Allaf* (Ankara: yy. 2001), 5.

⁴⁸ Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu’tezile İle Ehl-i Sünnet Polemiği”, 121- 146.

⁴⁹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu Usulî’l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: yy., ty.), 566.

⁵⁰ el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfü’l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit (Beyrut: yy. 1990), I, 130.

⁵¹ en-Nesefî, Ebu’l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Bahru’l-Kelâm Fi Akadi Ehli’l-İslâm*, çev. Cemil Akpınar (Konya: yy. ty.) 79.

⁵² Şehristânî, *el-Milel* 141.

⁵³ İbn Mâce, Fiten, 17; Ahmed b. Hanbel. *el-Müsneid*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2002), III/145, IV/102.

söylemek fâsıklıktır, onunla savaşmak ise küfürdür.”⁵⁴ “Zina eden kişi mümin olduğu halde zina etmez. Hırsızlık eden de mümin olarak hırsızlık edemez ama tevbe ettiği takdirde tevbesinin kabulü umulur.”⁵⁵ Günahın, dolayısıyla da amelî imana etki ettiğine inanan âlimlere göre bu hadisler iman günah ilişkisinde, işlenen günahların imana zarar verdiğine işarette bulunmaktadır ki bu ve buna benzer hadislerden yola çıkan bazı mezheplere göre günah, imana doğrudan doğruya zarar veren bir etmendir.

Bununla beraber bazı hadisler de tam tersi istikamette bir görüşü destekler mahiyettedir: “...Allah rızasını isteyerek lâ ilâhe illallah diyen kimseye Allah cehennemi haram kılmıştır.”⁵⁶ Buna benzer hadislerle göre meseleye yaklaşıncı günah mefhumunun kişilere etkisi, cezaî bir durumu gerekli kılan bir etmendir. Bunun dışında günahların imanı ortadan kadiran bir etkisine değinilmemiştir. Aksine günahların varlığına rağmen kişilerin belli bir süre sonra cennete gideceklerine dair haber verilmektedir.

Günah ve günahın başka bir boyutu olan isyan ve dinî vecibelere itiraz, Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra meydana gelen olaylarda da tartışma konusu olmuştur. Zekât vermek istemeyen tebaya karşı savaş hazırlığına başlayan Hz. Ebûbekir’e, Hz. Ömer itiraz edip “Ben insanlarla ‘lâ ilâhe illallah’ deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu diyen kimse, Allah’ın hakkı hariç, canını ve malını benden korumuştur.”⁵⁷ hadisini hatırlatarak karşı çıkmıştır. Buna karşı Hz. Ebûbekir, Tevbe suresindeki “...şayet tevbe edip namazı kılar ve zekâtlarını verirlerse o zaman onları serbest bırakınız...”⁵⁸ ayetiyle karşılık vererek zekât ile salâtın arasını ayıranlarla harp edeceğini söylemiştir. Bu, aynı zamanda günahın imana zarar verip vermediği, günah işleyene karşı fiilî bir müdahalenin yapıp yapılmayacağı konusuna da açıklık getirmektedir.

Hz. Ebûbekir’in zekât vermek istemeyenlere karşı harb etmesini farklı bir tarzda yorumlayan araştırmacılara göre Hz. Ebûbekir döneminde zekât vermek istemeyenler artık Hz. Peygamberin vefat ettiğini gerekçe göstererek zekât sorumluluğunun kalktığını iddia ediyorlardı. Bu yaklaşım, zekâtın farziyetine inanarak vermeme değil; daha çok zekâtı inkâr şeklinde sergilendiği için savaş meydana gelmiştir, görüşünü öne sürmektedir.⁵⁹

Günah kavramının çerçevesi ve iman-amel ilişkisi içinde hem mezhepler hem de İslam müktesebatı açısından kısa açıklaması bu şekilde iken, günahın iman kavramına etkisinin Eş’arîler açısından değerlendirilmesi, daha çok iman tanımlamasında ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Eş’arî âlimleri, günahın imana etkisi noktasında ifrat ve tefritten uzak bir görüşe sahip olmaya gayret etmişlerdir. Nitekim Eş’arîler ne bütün sorumluluğu Allah’a yükleyerek kulu temize çıkartma gayretinde ne de tam tersi bir görüşle bütün sorumluluğu kullara yüklemektedirler.

Eş’arî yaklaşımına göre kulların fiileri hayır ve şer kapsamında değerlendirilmelidir. Bu durumda kesb kavramı ortaya çıkar ki Eş’arîlere göre fiileri kesb eden kullar olsa da yüce Allah bütün fiillerin yaratıcısıdır. Kullar hür iradeleriyle akıllarını kullanarak bu fiileri kesb etmektedirler.⁶⁰ Bu durum, kulları işledikleri fiiller noktasında sorumluluk altına sokarken diğer taraftan Allah’ın yaratma sıfatı ve eşyaya müdahalesi de devre dışı bırakılmamış olmaktadır.

Eş’arîler, iman-amel ilişkisinde kullara kesb kavramı içinde sorumluluk yüklerken diğer taraftan kişilerin imanlarının bu kesbten ne kadar etkilenebileceği üzerinde de mezhep görüşlerini dile getirmişlerdir. Buna göre Eş’arîler, amelleri imandan bir cüz olarak kabul etmemişlerdir. Taat imanun

⁵⁴ Buhârî, İmân 36, Edeb 44, Fiten 8; Müslim, İmân 116. Ayrıca bk. Tirmizî, Birr 51, İmân 15; Nesâî, Tahrîm 27; İbni Mâce, Mukaddime, 7, 9, Fiten 4.

⁵⁵ Buhârî, Esrîbe, 1.

⁵⁶ Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecmeu’z-Zevaid ve Menbau’l-Fevaid* (Beyrut: Darü’l Kütübü’l-Arabi, 1407), 1/21.; Bkz. Buhârî, İmân, 15.

⁵⁷ Buhârî, İmân 17; Müslim, İman 36.

⁵⁸ et-Tevbe 9/5.

⁵⁹ Mehmet Bağcı, *İslam Mezheplerinde İman ve Büyük Günah Problemi* (İstanbul: MÜSBE, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, 2008.), 15.

⁶⁰ Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri* (İstanbul: yy. 1996), 75; Geniş açıklama için bkz. Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınları, ty.), 206.

bir cüz'ü olsaydı, "imanı taatle kayıtlı kılmak tekrar; isyanla kayıtlı kılmak da çelişkili olurdu."⁶¹ Taatı imanın bir cüz'ü saymayı "*İman edip iyi iş yapanlar*"⁶² ve "*İman edip, imanlarına zulüm karıştırmayanlar*"⁶³ şeklindeki ayetlere aykırı bulan Eş'rîler, günahın bizatihi imana zarar verdiği fikrini kabul etmemektedirler.⁶⁴

Eş'arîliğin iman yaklaşımında imanın oluşması, kalp ile tasdik dil ile ikrarla hasıl olmaktadır. Bu noktada İbn Haldûn'a (ö. 808/1406) göre, "iman mefhumunun temeli kalp ile tasdik ve dil ile ikrardır. Kaynak veya temel olarak ele alınabilecek bu iki rükün imanın varlığının en asgari boyutunu oluşturur."⁶⁵ Kamil iman; "*İman edip salih ameller işleyenlere; Allah'a karşı gelmekten sakındıkları, iman ettikleri ve salih amel işledikleri, sonra Allah'a karşı gelmekten sakındıkları ve iman ettikleri, sonra yine Allah'a karşı gelmekten sakındıkları ve iyilik ettikleri takdirde, daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur. Allah iyilik edenleri sever.*"⁶⁶, "*Şüphesiz iman edip salih ameller işleyen, namazı dosdoğru kılan ve zekatı verenlerin mükafatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır.*"⁶⁷ ayetleri mucibince ancak salih amellerle zirve noktasına ulaşır.

Mutlak anlamda imanı kalbin tasdikine bağlayan görüş, Eş'arî dışında, Bâkılânî, Cüveynî, Gazzâlî, Şehristânî (ö. 548/1153) ve Âmidî (ö. 631/1233) gibi, hicri dördüncü asırdan sonraki Eş'arî âlimlerince de dile getirilmiştir.⁶⁸ Bu düşünce, zaman zaman bazı farklı delillerle itiraza maruz kalmıştır. Yapılan itirazlardan biri de "*iman edenler ve salih amel işleyenler*" ayeti öne sürülerek dile getirilmiştir. Bu görüşe göre bu ayette Kur'an, iman ile ameli birbirinin mütemmimi olarak ele almaktadır. Dolayısıyla iman sadece tasdik ve ikrardan ibaret kılmak doğru olmasa gerektir. Buna karşın yapılan yorumlara göre bu ayet, iman ile amel arasındaki ilişkinin önemini ifade etse de aynı zamanda bu ikisinin birbirinden ayrı olduğunu da ortaya koymaktadır. Nitekim burada kullanılan atıf edatı imanla amelin ayrı olduğunu dolayısıyla amel olmadan imanın olabileceğini temellendirmektedir.⁶⁹

Eş'arîlere göre iman-günah arasındaki ilişkide amel, iman mefhumunun özüne zarar veren bir etken değildir. Bununla beraber imanın aslı ve imanın kemali noktalarındaki ayrıma vurgu yapılmıştır. Buna göre "İmanın artmaz ve eksilmez olduğunu gösteren her nesne imanın aslına aittir. Artıp eksilebileceğini gösteren de imanın kemaline aittir."⁷⁰ İmanın ile amelin kemale ermesi davranışların imanla uyumuna ve sürekliliğine bağlanmıştır. Dolayısıyla inanılması gereken hususlarda en üst merteye, işlenen salih ameller neticesinde kişide meydana gelen yetilerdir. Amellerin en üst mertebesi ise, emrolunan ibadetleri eksiksiz bir şekilde devamlı, kesintisiz olarak yerine getirmektir.⁷¹

İman-günah ilişkisinin kelâmî açıdan değerlendirilmesi, beraberinde günah kabul edilen fâsıklık kavramını da getirmektedir. Nitekim çoğu mezhep tarafından fık kavramı bu meyanda ele alınarak işlenmiştir. Kök itibarıyla sülasi 'فسق' f-s-k'den mastar olarak gelen fık kavramı, sarf ilmindeki birinci ve ikinci bablar içinde "feseke- yefsuku"; "feseke-yefsiku" şeklinde gelir. Mastarı da "fiskan ve füsukan" şeklinde gelmektedir. Kelime, kök anlamıyla "taze hurmanın kabuğunu yırtarak dışarı çıkması"⁷² anlamına gelmektedir. İslam'dan önceki dönemlerde genellikle bitkiler veya hayvanlarla ilgili kullanılan bu sözcük, İslamî dönemde daha çok "hak ve hakikat yolundan sapma, Allah'ın buyruklarına karşı itaatsizlik" olarak anlam kazanmıştır. Kendine has bir anlamı olmasına rağmen fık

⁶¹ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Kelam'a Giriş -el-Muhassal-*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 268.

⁶² el-Kehf 18/107.

⁶³ el-En'am 6/82.

⁶⁴ Râzî, *Kelam'a Giriş*, 268.

⁶⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Beyrut: Daru's-Sadr, 2000), 437.

⁶⁶ el-Mâide Suresi 5/93.

⁶⁷ el-Bakara Suresi 2/277.

⁶⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1972), 99.

⁶⁹ Mustafa Sinanoğlu, "İslâm", *DİA* (İstanbul: 2001), "İman", XXII, 213.

⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri-i Kebir* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1981), 270.

⁷¹ Bağcı, *İslam Mezheplerinde İman ve Büyük Günah Problemi*, 65.

⁷² Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-kur'ân*, çev. Abdalbâki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), I, 135.

kelimesi, zaman içinde dinî literatürde kâfir, Hristiyan, Yahudi ve günahkâr Müslümanlar için de kullanılmıştır.⁷³

Fısk kelimesi ism-i fail olarak fâsık şeklinde gelerek hukukî bir terim olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim fıkıh, fiil kadar fail üzerinde de durmaktadır. Hukukî manada fâsık kelimesi, kebâiri irtikab eden, küçük günahlarda da ısrar eden kişiler için istihdam edilen bir kelime olarak izah edilmiştir. Bu anlamda başkasına söven, insanlara zarar veren, hak bilinen yoldan sapan her kişi için fâsık tabiri kullanılabilmektedir.⁷⁴

Fısk kavramını çeşitlere ayıran Kâdı Beyzavî'ye (ö. 685/1286) göre bu, günah olan davranışı çirkin bilmekle beraber yine de günah işleme durumudur. Beyzavî fıskı bir günah çeşidi sayarak üç safhada ele alır. Birinci safha, araya günah işleme, ikinci safha sürekli günah işleme en son safha da günahın çirkinliğini inkar ederek irtikab etmektir.⁷⁵ Bunlar arasında kalan son mertebe küfür, diğer iki mertebe de fısk olarak beyan edilmiştir.

Günahların kategorize edilmesi Kur'an'da da vaki bir durumdur. Nitekim ayet ve hadislerde günahlar büyük ve küçük olarak bir ayrıma tabi tutulur. Kur'an'da; *"Eğer yasakladığımız büyük günahlardan sakınırsanız, sizin öbür küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir makama koyarız"*⁷⁶, *"(Güzellikte bulunanlar) O kimselerdir ki, günahın büyüklerinden ve fahiş şeylerden kaçınırlar, küçük günah müstesna."*⁷⁷ buyrulur.

Yukarıda Beyzavî tarafından açıklanan ve fısk olarak tabir edilen günah, küçük büyük ayrımı gözetilmeksizin işlenen her masiyet için ele alınırken spesifik manada fısk, kişinin çirkinliğini bilmekle beraber yapmakta ısrar ettiği şey olarak tarif edilmiştir.⁷⁸ Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre fısk işleyen kişinin mümin vasfı baki kalır. Buna karşın Mu'tezile, büyük günah işleyen kişiyi fâsık, olarak niteleyerek onu mümin kabul etmez. Bununla beraber bu kişi eğer inkâr içinde değilse kafir de saymaz. Bu durumda Mu'tezile bu kişiyi küfürle iman arasında bir mertebede sayar ki bu mertebe "el-menziletu beyne'l-menziletayn" dir. Hâricîlere göre ise fâsık olan kişi, hangi mertebede bir fâsık olursa olsun kâfirdir.⁷⁹

Mezheplerin görüşlerine dayanak olarak sunulabilecek ayetler Kur'an'ı Kerim'de mevcuttur. Nitekim fısk, fâsık ve bu kelimelerden türeyen veya aynı kökteki sözcüklerin Kur'an'da kullanımı çok fazladır. Örneğin bu ayetlerin birinde zulmeden kimse fâsık olarak nitelendirilmiştir: *"Fakat zâlimler kendilerine söylenen sözü değiştirip başka şekle koydular. Biz de fâsık olmaları yüzünden, üzerlerine gökten azap indirdik."*⁸⁰

Başka bir ayette fısk kelimesi, doğru yoldan sapma anlamında kullanılmıştır: *"Ayetlerimizi yalanlayanlara ise, doğru yoldan çıkmaları sebebiyle azap dokunacaktır."*⁸¹ Yalancı anlamında: *"Ey iman edenler, eğer fâsık bir kimse size bir haber getirirse, onun doğruluk derecesini araştırın"*⁸² Diğer bir ayette ise zina iftirası atan kişi için fâsık, kelimesi kullanılmaktadır. *"İffetli kadınlara zina isnâd edip de, sonra bu iddialarını doğrulayacak dört şahit getirmeyenlere seksen değnek vurun. Onların şahitliklerini de ebediyen kabul etmeyin. İşte onlar fâsık,ların ta kendileridir. Ancak, bundan sonra tövbe edip islah olanlar bu hükmün dışındadır..."*⁸³

Ebû Hanîfe fâsıklığı tanımladıktan sonra örneğin "zina iftirası cezası verilen bir kişi eğer tevbe ederse artık o kişiye fâsık denilmez ama yine de bu kişinin ölünceye kadar şahitliğine güvenilmez ve

⁷³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru-s-Sadr, 1994), 3413-3414.

⁷⁴ Dursun Ali Türkmen, *"Arap Edebiyatında 'Fısk' Kavramı ve Kur'an-ı Kerim'in Bu Kavrama Kazandırdığı Yeni Anlamlar"*, (Bakü: Annual Of The Higher Islam/Institute, 2012), 4, 180-189.

⁷⁵ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envaru't Tenzîl ve Esraru't Te'vil, İ'dâd ve Takdim: Muhammed Abdurrahman Maraşlı* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs'i-Arabî, ty.), I, 58.

⁷⁶en-Nisâ 4/31.

⁷⁷en-Necm 53/32.

⁷⁸el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/58.

⁷⁹el-Lekânî, Ebû Muhammed 'Abdusselâm b. İbrâhîm, *Şerhu Ceohereti't-Tevhîd* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1955), 244-245.

⁸⁰el-Bakara 2/59.

⁸¹el-En'âm 6/49.

⁸²el-Hucurât 49/69.

⁸³en-Nûr 23/4-5.

yine şahitliğine başvurulmaz" demektedir. Ebû Hanîfe, bu görüşünü ayette geçen "tövbe ederlerse" istisnasının ayetin sonuna getirilmesi üzerine bina eder. Ancak cumhura göre ayetin sonundaki istisna bütün ayete şâmilidir. Tevbe eden artık fâsık olmadığı gibi şahitliği de kabul edilir.⁸⁴

Fâsık âlimlerden uzak kalınmasını tavsiye eden⁸⁵ Hz. Peygamber, fâsık kişilerin de cehenneme gideceklerini ve oranın ehli olduklarını,⁸⁶ Müslüman bir kimsenin diğer Müslümanları fâsıklıkla itham etmemesi⁸⁷ gerektiğini de haber vermiştir. Allah Resulü'nün vefatından sonra İslam ümmeti halifeliğin tayininden başlayarak değişik konularda derin ihtilafların içine düştü. Bunun sonucunda göreve gelen halifeler şehit edilirken siyasi kargaşalar inanç bakımından da ayrılıklara sebep olarak mezheplerin kurulmasına kadar vardı. Mezhep tartışmalarını da başlatan kebîre meselesi, fîsk ve fâsıklık konusunun da gündeme gelmesiyle daha da çetrefilleşerek bazı fırkaların başkalarını tekfirine kadar dayanmıştır.

Mezhepler açısından fîsk meselesi bir noktada "günah" kavramına yaklaşım gibidir. Örneğin Mürcie fîsk meselesini günahı sayarak büyük veya küçük günahın imana herhangi bir zararının vermediğini öne sürer.⁸⁸ Hâricî âlimlere göre günah işleyen Allah'a isyan ettiğinden tam manasıyla kafir kabul edilir. Onların bu düşünceleri, toplumda yasaklara uymama noktasında oluşan eğilime karşı gösterdikleri şiddetli reaksiyondan ileri gelmektedir. Onlara göre günah işleyen kişi kâfir gibi muamele görür.⁸⁹ Hâricîlerin günah ve fîsk karşısında takındıkları sert tavrı, usûl hatasına bağlayan kelâm bilginleri, onların bu tavrının nedenini Hz. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden olaylara bağlarlar. Hâricîler, "kendilerini samimi bir niyet ve İslama bağlı olmalarının bir göstergesi olarak, Hz. Ali ve taraftarlarını kâfir ilan ettiklerini, Allah yolunda huruç edenler olarak" isimlendirmişlerdir. Bu davranışları Allah yolunda gözüke de işin aslı, göstermektedir ki bu davranışın temelinde samimiyetten çok asabiyet, aşiretçilik, kabilecilik ve cehalet yatmaktadır.⁹⁰

Hâricîlerin en bilinen kollarından biri olan, genel ilkeleri "Allah Rabbimiz, Muhammed nebimiz, Kur'an imamımız, Sünnet yolumuz, Allah'ın evi kiblemiz, İslam da dinimizdir; dinin emrettiklerini yapar, yasaklarından kaçınırsınız." şeklinde ifade edilen İbâzîlere göre ise dinin gereği olan davranışlarda bulunmak farz olduğundan işlenen kebâir ebedi cehennemde kalma sonucunu doğurur.⁹¹ Kebîre sahiplerinin Allah'ı tek olarak tanımaları göz önünde bulundurarak kebîre işleyen kimselerin muvahhit olmakla beraber mümin olmadıklarını ileri sürmüşlerdir.⁹²

Hanefîlere göre hukukî manada büyük günah işleyen fâsık olur. Fâsık, addedilen kişi hakimlik görevine tayin edilemez. Tayin edilen kişinin kararları sadece mecburiyetten dolayı kabul edilebilir. Yani nasıl ki fâsık kişinin şahitliği kabul edilmiyorsa aynı şekilde fâsık olan hakim de tayini uygun değildir. Yine bir kişinin iffetli bir kadına attığı zina iftirası onu fâsık yapar ve bu kişinin de hiçbir şekilde ne hakimliği ne de şahitliği kabul edilir.⁹³ Fâsık kişilerin, çocukları ve malları üzerindeki tasarruflarıyla ilgili hükümler, normal şartlardaki insanlar gibidir.⁹⁴

Mâtürîdî'ye göre fâsık kelimesi mutlak olarak kullanıldığı zaman kâfir anlamına gelir. Bununla beraber fîsk emredilenlerin dışına çıkmak demektir. Bazen mümin birisinin de ilâhî emirlerin dışına

⁸⁴Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletuhû* (Dimâşk: Daru'l-Fikr, 1989), VI, 173-174.

⁸⁵Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-muğnî, 1420), Mukaddime, 29.

⁸⁶Ahmed b. Hanbel, III, 428, 444.

⁸⁷Ahmed Naim Babanzâde, Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), Hadis No: 1988, XII, 137,

⁸⁸Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, nşr. Ahmed Şemseddin (Beyrut: 1999), IV, 205; Ebû'l-Hasen Nürüddin Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Şerhu'l-Fikhu'l-Ekber* (Beyrut: yy. 1979), 59; Ebû Hanîfe, *el-Fikhu'l-Ebsat*, nşr. M. Zahid Kevserî, trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, (İstanbul: yy. 1981), 43-44 Şehristânî, *el-Milel*, I, 48; İbn Ebî'l İzz el-Hanefî, *Şerhu Akideti't-Tahaviyye* (Beyrut: yy. 1392), 49; Cürcânî, *Kitâbu't-Tarifât*, thk. İbrahim Enbârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405), 207; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (İstanbul: Dâru'l-Tibâati'l-Âmire, 1311; 631; İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Muhammed, *Telbîsü'l-İblîs* (Beyrut: yy. 1989), 102.

⁸⁹Bağdadî, *el-Fark*, 19.

⁹⁰Sönmez, "İslam İnancında Günah Kavramı", *Journal of Islamic Research*, 28/1 (2017), 42-66.

⁹¹Fığlalı, *Mezhepler Tarihi*, 135-136.

⁹²Şehristani, *el-Milel*, 138.

⁹³Zühaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, VI, 745.

⁹⁴İbn Abidin Muhammed Emin b. Ömer b. Abdulaziz b. Ahmed b. Abdurrahman ed-Dimeşkî, *Reddü'l-muhtâr 'Ale'd-Dürri'l-muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, (nşr.: Adil Ahmed Abdulmecid; Ali Muhammed Muavvez (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), V, 102.

çıkması mümkündür. Dolayısıyla fâsık her zaman kâfirle eş anlamlı kabul edilmemelidir; zira büyük günah işleyen mümin için de kullanılır⁹⁵ Ebü'l-Muîn en-Neseî (ö. 508/1115), Mâtürîdî'nin fâsık kavramı ile ilgili görüşlerine açıklık getirmek suretiyle fâsık kavramını "mutlak fâsık" ve "mümin fâsık" olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Burada mutlak fâsık, ilâhî emir ve yasaklara hiçbir şekilde itaat etmeyen ve her açıdan âsî olan kimsedir ki buna kâfir denir. Mümin fâsık ise iman esaslarını tasdik ettiği halde tembellik, gaflet ve şehvet gibi bir takım sebeplerle ilâhî emir ve yasaklardan birine itaat etmeyen kişi olup sadece itaatsizlik yaptığı durumdan dolayı fâsık içinde bulunur. Bu tür günahlara karşı gevşeklik göstermek kişinin imanını ortadan kaldırmadığından böyle biri fâsık mümin olarak kabul edilir.⁹⁶

Eş'arî ve Mâtürîdîlerin kelâmî konulara makul yaklaşımı, günah kavramında olduğu gibi fâsık kavramı konusunda da orta yol şeklindedir. Bu manada Eş'arîler göre "fâsık", "Allah ve nübüvvet müessesesinin söz konusu olduğu yerlerde küfrü, dinî emir ve nehiydeki gevşekliğin ve ihmalin söz konusu olduğu yerlerde de yanlış ve hatalı davranışları (günahları) gösterir".⁹⁷ İslâm dininde inanç esaslarını ve günah mevzusunu öncelikli olarak akıl perspektifinde değerlendiren, olayları aklın yol göstericiliğinde çözüme kavuşturmak isteyen bilginler, genel manada Mu'tezile mezhebine bağlı âlimler arasından çıkmıştır. Mu'tezilî bilginler, inanç konularının çözümünde, kendilerinden önceki âlimlerden farklı olarak nakille beraber akıl daha çok öncelemişlerdir. Bu tarzda kebâir ve diğer günahları işleyenleri değerlendiren Mu'tezile'nin mantık sistematığına göre bunlar ne kafir ne de mümindir. Bunlar, ikisi arasında bir yerde olup fâsık içindedirler.⁹⁸

Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcılarına göre, fâsık düşen kişi tekfir edilemez. Bu kişiler günahları oranında küfre, salih amelleri oranında da iman mefhumuna yakın olmaktadır. Bu manada İmam Eş'arî'ye göre Müslüman bir kimse, zina ettiği veya hırsızlık yaptığından dolayı tekfir edilemez. Bu bağlamda herhangi bir fâsık işleyen kişi, bu günahları helal kabul ederek işlerse kafir ama haramlığına kani olarak işlerse sadece günahkar olur.⁹⁹ Bazı âlimler bu günahlara şarap içme gibi diğer bazı günahları da ilave ederek¹⁰⁰ bunları da aynı kategori içinde zikreder. Kur'an'da "fâsık" kelimesinin geçtiği bazı ayetlerde¹⁰¹ Müslümanların muhatap alındığı, nitekim bu kavramla, küfür ve şirk dışında büyük günahların işlenmesinin, dinin emir ve yasaklarına aykırı davranılmasının kastedildiği görülür.¹⁰²

3. Eş'arîlikte "Kebâir" Kavramına Yaklaşım

Kelâm ekolleri açısından görüş ayrılığına sebep olan günah kavramı ise daha çok kebâir denilen büyük günahlar olarak ele alınmıştır. Büyük günaha isim olarak verilen ve daha çok bu isimle bilinen kebîre, çoğul olarak kebâir şeklinde gelmektedir. Kur'an'da bu kelime, daha çok çoğul formunda geçmektedir. "Size yasak edilen büyük günahlardan (kebâir) kaçınırsanız, kusurlarınızı örteriz."¹⁰³

Büyük günah konusundaki düşüncesinden dolayı Mürcie gibi düşünmekle¹⁰⁴ itham edilen Eş'arîler, günahı, "Allah'ı tek olarak bilen ama buna rağmen doğru yoldan ayrılan günahkâr bir mü'min, Allah'ın iradesine havale edilmiş kişi" şeklinde tanımlamaktadırlar. Eş'arîlere göre bu durumda Allah, dilerse onu affeder cennetine koyar, dilerse yoldan çıkmasından dolayı ona ceza verir. Ama bu kişi daha sonra yine cennete girer. Büyük günahlar, karşılığında dünyevi veya uhrevi ceza

⁹⁵ Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, 334, 337, 343, 353.

⁹⁶ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî, *Tebîrâtü'l-edille fi uşûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2003), II, 768, 770.

⁹⁷ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Mükaşşefetü'l-Kulup* (Kahire: yy., ty.), 23.

⁹⁸ Bagdâdî, *el-Fark*, 100.

⁹⁹ Eş'arî, *el-İbane an Usulî'd-Diyane*, çev. Mustafa Çevik (Ankara: Ankara İlahiyat Yayınları, 2005), 7.

¹⁰⁰ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, trc. ve izahat Taha Hakan Alp (İstanbul: Rihle Kitap, 2011), 140.

¹⁰¹ Bkz. el-Maide, 5/3. el-En'am, 6/121, 145; el-Hucurat, 49/11.

¹⁰² Mazhar Dünder, *Kur'an'da Ahlâkî Yasaklar* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021), 59.

¹⁰³ en-Nisa 4/31.

¹⁰⁴ Subhî es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. Mehmet Yaşar Kandemir (İstanbul: Marmara İFAV Yayınları, 2016), 111.

belirlenen masiyetlerdir.”¹⁰⁵ Bununla beraber günahın vasfı ne olursa olsun, küfre götüren günahlar hariç, yaklaşım olarak Eş’rîler, ameli imanın bir parçası olarak kabul etmemişlerdir. İsyân olan ameli yani günah mefhumunu da küçük ve büyük günah olarak ikiye ayırmaktadırlar. Büyük günahı da kendi içinde mertebelere ayıran Eş’arî âlimleri, örneğin zina fiilini, içki içmekten daha ağır bir günah olarak telakki ederler.¹⁰⁶

İlk dönem kelâm ekollerinin ortaya çıkmasıyla *büyük günah* kavramının karşılığı olarak *kebîre veya kebâir*, terim olarak “dinen yasaklandığı konusunda kesin delil bulunan ve hakkında dünyevî veya uhrevî ceza öngörülen davranış”¹⁰⁷ şeklinde tanımlanmıştır. Ayetlerde kebâir ve zünûb olarak ifade edilen büyük günahlar, ceza tayin edilen ve açık olarak azabla tehdit edilen günahlardır. İbn Ebi Hatim’e (ö. 327/938) göre, Allah’ın cehennem azabıyla tehdit ettiği her şey büyük günah olarak ele alınmaktadır. Buna karşın Beyhakî (ö. 458/1066), kulun üzerinde ısrar ettiği her günahı büyük günah olarak değerlendirmektedir. Fakat kulun tevbe edip vazgeçtiği şey ise büyük günah değildir, denilmiştir.¹⁰⁸

Bazı hadislerde farklı isimlerle ele alınan kebâir, bir hadiste “el-mûbikat” yani helak edici, mahvedici günahlar olarak ifade edilmiştir. “Helak edici (mubîkat) yedi şeyden kaçın.” Bunlar nedir, Ya Rasûlallah denilince, “Allah’a şirk koşturmak, sihir yapmak, Allah haram kıldığı halde bir kimseyi haksız yere öldürmek, yetim malı yemek, faiz yemek, düşmana hücum anında savaştan firar etmek, namuslu, kendi halinde olan mümin kadınlara zina iftirası atmak.”¹⁰⁹ buyurdular.

Kebîre diye isimlendirilen günahların hangileri olduğu noktasında ortak bir düşünce oluşmazken bununla beraber kebâir işlemiş kulların durumlarıyla alakalı ekollerin yaklaşımları da farklı olmuştur.¹¹⁰

Mürcie mezhebi yaklaşımına göre amel, niyet ve inançtan sonra ikinci derecede ele alınır. Kebîre konusunda yaklaşımları da bu çerçevede şekillenmektedir. Bu durumda kebîre sahibinin dünyada iken cennetlik veya cehennemlik olduğu hakkında hüküm verilemeyeceğini, hükmün kıyamet gününe bırakılması gerektiğini öne sürmektedirler. Mürcie ekolü, imanı kalpte gerçekleşen bir inanç olarak kabul eder. Buna bağlı olarak günahın imana zarar vermeyeceğini iddia ederler. Büyük günah işleyen cezasının belirlenmesinden geri durmuş ve bu konudaki hükmü Allah’a bırakmışlardır.¹¹¹

Alî el- Cübbâî (ö. 303/916), dahil bazı Mu’tezilî gruplara göre günahlar küçük ve büyük olmak üzere iki gruba ayrılır. Büyük günah tanımlamasını “hakkında vaîd bulunan günahlar kebâirdir” şeklinde yapan Nezzâm’a (ö. 231/845) göre “İman, büyük günahlardan beri durmaktır.” Kebâir, hakkında vaîd (ağır ceza tayin edilmiş) bulunan günahlardır. Hakkında vaîd bulunmayan günahların Allah katında büyük günah veya küçük günah olmaları mümkündür. Bir insanda kebâir yoksa iman, bize göre ve Allah katında, hakkında vaîd bulunan şeylerden kaçınmak olarak ele alınabilir. Bir günahattan kaçınmak için o günah hakkında herhangi bir va’d veya vaîd ’in olması gerekliliğini öne sürenlere karşın başka bir görüşe göre hakkında va’d veya vaîd olmasa da mümin olmak günahattan kaçınmayı gerektirir. Allah nezdinde ise günah olan her türlü fiilden kaçınmak bir mecburiyettir.¹¹²

Nitekim genel yaklaşıma göre büyük günah işleyen kişilerin cezalarını çektikten sonra cennete girmeleri haktır. İmam Ebû Hanîfe, “günah kebîre de olsa helal sayarak o günahı işlemediği müddetçe günah kişiyi imansız kılmaz. Kişi, büyük günah işlemesine rağmen gerçek manada mümin kabul edilir. Fâsık, mümin olarak isimlendirilse de o kişi kâfir olarak yaftalanmaz” der.¹¹³

Büyük günahların amel bağlamında imana zarar verip vermediği hakkında yapılan tartışmalarla birlikte bir diğer tartışma da mezkûr kebâirlerin sayıları ile alakalıdır. Nitekim bazı yaklaşımlara göre

¹⁰⁵ Teftâzânî, *Şerhu’l Akaid*, 262.

¹⁰⁶ Gazzâlî, *İtikad’da Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara: AÜİF Yayınları, 1971), 171.

¹⁰⁷ Muhammed b. Ali Şevkanî, *Fethu’l-Kadir* (Kahire: yy. 1993), I, 421-422.

¹⁰⁸ Şevkanî, *Fethu’l-Kadir*, I, 42.

¹⁰⁹ Müslim, *İman* 38; Ebû Dâvûd, *Tevhid*, 287.

¹¹⁰ Şehristani, *el-Milel*, 120.

¹¹¹ Şehristani, *el-Milel*, 57; Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlıklı (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 148.

¹¹² Eş’arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2005), 222.

¹¹³ Aliyyü’l-Kârî Nureddin, *Şerhu’l-Fıkhi’l-Ekber* (Beyrut: Daru’l Kutub, 1979), 193-194.

büyük günahlar zamana bağlı olarak değişkenlik arz edebilir.¹¹⁴ Kebâirin sayıları¹¹⁵ ile ilgili âlimler arasında oluşan ihtilafta İbn-i Mesud (ö. 32/652-53), kebâirin sayısını dört olarak beyan ederken, İbn Ömer ve Abdullah b. Amr'a göre kebâir dokuz tanedir. Zehebî (ö. 748/1348) ise büyük günahları yetmiş olarak dile getirmiştir. Heytemî ise bu sayıyı dört yüz altmış yedi şeklinde dile getirmektedir.¹¹⁶

Sayı ve tespiti noktasında bir mutabakat olmasa da Eş'arî ve Mâtürîdîlerin genel kanısı, büyük günah sahibi kişilerin de tövbe ettiklerinde veya helal kılmadıkları sürece kebâir işlemleri durumunda cennete gidecekleri yönündedir. Zira Ehl-i Sünnetin ana yaklaşımına göre inkara girilmediği sürece büyük günah da olsa bu günahların kişilerin imanına halel getirmediği yönündedir. Bu konuda bazı aklî ve nakli deliller de öne süren âlimler, şu şekilde bir ayırım gözetmişlerdir:

a) İman, kalb ile tasdikten ibarettir. Şu durumda, mümini, sadece bu tasdik mefhumuna muhalefet etmek dinden çıkarır. Bunun dışında, şehvetin galebesi, hiddet veya başka bir saikle haramı helal kılmadan büyük bir günah işlemek, tek başına kişilerin küfrüne delil olamaz. Öne sürülecek delili bir kıyas haline de sokan kelâm bilginleri, "eğer büyük günah, mümin bir kişiyi imandan çıkarsaydı, imanın tasdik boyutundan bahsedilemezdi. Hâlbuki iman, tasdiktir. Şu halde büyük günah, mü'mini imandan çıkarmaz". Buna karşı yapılan "Bu delilde kendi mezhebi ile hasmını ilzam etme düşüncesi vardır." itirazına cevap veren mezhep imamları, "iman, kesin deliller ve icma ile sabit olmuştur ki tasdikten ibarettir. Bu durumda hakkında icma olan bir meseleye muhalefet günahtır" derler.¹¹⁷

b) Öne sürülen diğer bir delile göre İslam'ın bidayetinden beri insanların büyük günah işlediklerine şahit olunmaktadır. Tövbe etmeseler bile bu kişilerin namazı kılınıp İslamî üsullere göre definleri gerçekleşmektedir. Bu durum dahi bu konuda bir icmanın varlığına delildir.¹¹⁸

c) Kur'an'da geçen bazı ayetler, kebîre sahiplerinin, günah işlemiş olmakla beraber mümin olduklarına delildir. Örneğin, "Ey iman edenler, yürekten halis bir tevbe ile tevbe ederek Allah'a dönün..."¹¹⁹, "Eğer mü'minlerden iki zümre (taraf) birbirleriyle vuruşurlarsa..."¹²⁰ ayetlerinde görüldüğü gibi "Ey iman edenler hitabı", günah işleyenlerin vahiy nazarında imanlı olduklarına delildir.¹²¹

Eş'arîler, günah kavramının imana zarar verip vermediği meselesinde şart ve kriterlerini yukarıda birkaç maddede ele aldığımız gibi sıralarken, diğer ekollerin yaklaşımlarına da eleştiri getirerek kendi nazariyelerinden hakikat bildiklerini savunma yoluna gitmişlerdir. Öyle ki Mu'tezile'nin büyük günah konusuna yaklaşımını yorumlayan İmam Eş'arî, "hakkında vaîd (ceza tehdidi) bulunan günah büyük, vaîd bulunmayan günah küçük günahtır" şeklinde aktarır.¹²²

Eş'arî âlimlerin imanı, kalp ile tasdik, dil ile ikrar, emredilen amelleri yerine getirmek olarak kabul etmeleri, yani ameli iman için gerekli bir şartmış gibi telakki etmeleri, amellerin imandan bir cüz olduğu anlamına gelmez. Bu bağlamda imanda artma ve eksilmenin olmadığını kabul etmelerinin yanı sıra günah işleyen mümin bir kişinin aynı şekilde mümin olma vasfını yitirmediğini ve fakat günah işlediği için böylesi birine asi, itaat etmeyen mümin ismini vermişlerdir.¹²³ Bunlar hevâ ve heveslerine uyarak nefsanî arzularına boyun eğmek suretiyle ilâhî iradeye teslimiyetten sapmışlardır.¹²⁴

¹¹⁴ Sönmez, "İslam İnancında Günah Kavramı", 43-66.

¹¹⁵ Büyük günahların hangileri olduğu çeşitli ayet ve hadislerle göre belirlenmiştir. Farklı kişiler sayıları 7'den başlayarak 70 gibi rakamlara ulaşan büyük günah çeşitlerini zikretmişlerdir. Büyük günah sayılan fiillerden bazıları şunlardır: Şirk koşturmak, Bir kişiyi haksız yere öldürmek, Kendini öldürmek, İntihar etmek, Savaştan kaçmak, Zina ve livata yapmak, Büyücülük/büyü yapmak, Yalan söylemek ve iftira atmak, Domuz eti ve bunun gibi benzeri yenmesi haram olan şeyleri yemek, İçki içmek, Kumar oynamak, Rüşvet alıp vermek, Faiz parası yemek, İsrâf yapmak, Emanete hıyanet etmek, İnsanları çekıştirmek (Gıybet etmek), Kaş-göz işaretleriyle insanlarla alay etmek. Bkz. Necati Yeniel - Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve şerhi*, 2/112

¹¹⁶ İbn Hecer Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *ez-Zevaciran İktirafî'l- Kebair*, çev. Ahmet Serdaroglu - Lütfi Şentürk (İstanbul: yy. 1986), 6.

¹¹⁷ Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, 180

¹¹⁸ Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, 181.

¹¹⁹ Et-Tahrim 66/ 8.

¹²⁰ El-Hücurat 49/9.

¹²¹ Ali Arslan Aydın, *İslam İnancıları, (Tevhid ve İlm-i Kelam)* (İstanbul: Gonca Yayınları, 1998), 188.

¹²² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 221.

¹²³ Mazhar Dünder, "Kur'an'da İslâm Kavramı ve Teslimiyet Anlayışı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2020; 31(3): 617.

¹²⁴ Teftâzânî, , *Şerhu'l-Mekâsıd*, thk. Abdurrahman 'Umeyrah (Beyrut: Alemlü'l-Kutub, 1419), I, 156-158.

Sonuç

Özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve bunu takib eden iç kargaşa, Müslümanları birbiriyle savaşa kadar götürdü. Mevcut sorunlar ve bu derin ihtilaflar sonucunda itikadî mezheplerin ortaya çıkmaya başlaması beraberinde birçok problemin tartışılmasına ve mezheplerin kendi vechesinde bu çetrefilli meselelere çözüm getirmelerine sebep olmuştur. Bu bağlamda günah kavramı, bu sebepler neticesinde ana bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiç şüphesiz günah mefhumuyla beraber bu farklı kanaatlerin ortaya çıkmasında dönemin siyasi ve ictimai yaşamının da etkisi azımsanmayacak derecededir. Bu görüş farklılıkları genel manada, "İman ve mahiyeti nedir?", "İman ile amel arasında nasıl bir bağlantı vardır?", "Günah imana zarar verir mi?", "İmanda ziyadelik ve noksanlık kabul edilebilir bir durum mudur?", "İman-günah bağlamında mürtekb-i kebîrenin dini durumu nedir?" gibi soru ve tartışmaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu ihtilaflar ekseninde gelişen çekişmelerin bir sonucu olarak itikadî ekoller ortaya çıkmıştır.

İmanın artıp eksilmesi meselesi, itikadi ekollerin üzerinde tartıştığı, bunun sonucunda da farklı görüşlerin ortaya çıktığı bir mevzudur. Genel kabul gördüğü şekliyle imanda artma ve eksilme söz konusu değildir. Yani iman nicelik olarak artmaz ve eksilmez. Fakat imanın arttığını söyleyen kimi Eş'arîler, Selef vb. burada artmadan maksadın nicelik değil de nitelik açısından bir artma olduğudur. Aksi takdirde bir kimse iman esaslarının bir kısmına inanıp bir kısmına inanmasa, mesela imanın esaslarından olan Allah'a inanıp öldükten sonra dirilmeye inanmasa veya namazın farz olduğunu kabul edip haccın farz olduğuna inanmasa bu kimse mümin olmaz. Böyle olunca imanın artması ve eksilmesi diye bir şey olmaz. Bu noktadan hareketle mümin vasfını kazanmak bakımından hiç kimse arasında hatta peygamber olanla olmayan arasında bir fark yoktur. Bir kimse ya inanmıştır ya inanmamıştır. Bu imanın varlığı veya yokluğu açısından böyledir.

Fakat Eş'arîlerde kuvvetlilik-zayıflık bakımından sıradan bir müminle peygamberlerin imanı aynı değildir. İmanda böyle bir farklılığın bulunduğu ayet ve hadislerde de işaret edilmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır: *"Mü'minler ancak onlardır ki, Allah anıldığı zaman yürekleri titrer. Allah'ın âyetleri kendilerine okunduğu zaman bu, onların imanını artırır (kuvvetlendirir) ve onlar yalnız Rablerine dayanır ve güvenirlir."*¹²⁵ İmanın artması-eksilmesinde Eş'arîler, imanın keyfiyet bakımından artıp eksilebileceğine dikkat çekerler. Bu bakış açısını savunan bazı Eş'arîlerle beraber bazı selefi âlimler de vardır. İbn Teymiye, Zahirîlerden İbn Hazm ve İmam Buharî gibi âlimlere göre bazı insanların imanı bazılarına göre daha kuvvetlidir. Bazılarının imanı kâmil bazılarının da değildir. Bu fikri savunanlara göre eğer bu yaklaşım kabul edilmezse bu durumda Hz. Peygamberin imanı ile sıradan herhangi bir kişinin imanı aynı tutmak gerekecektir.

Sonuç itibarıyla, büyük de olsa günah irtikab eden kişinin şayet kalbinde iman mevcut ise o vakit bu kişinin imanında bir noksanlık veya ziyadelikten bahsedilemeyeceği gibi o tekfir de edilmez. Ancak amellerin yokluğu imanı zayi etmez, fakat imanı niteliksel olarak yani zayıflık-kuvvetlilik açısından etkilediği görüşü Eş'arîleri yaygın görüşü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani her itaat imanımızı kuvvetlendirir. İşlenen her günah ise imanımızı zayıflatır. Gerçek manada ve gönülden gelerek kalpte meydana gelen imanda aslında ne artma ve ne de eksilme, ne azlık ne de çokluk meydana gelmez.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ahmed Muhtar, *Mecma'u'l-luğati'l-'Arabiyye muasıra*. Beyrut: Alem'ül-Kütüb, 2008.
- Aliyyü'l-Kârî Nureddin, *Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber*. Beyrut: Daru'l Kutub, 1979.
- Aydın, Ali Arslan. *İslam İnançları*. İstanbul: Gonca Yayınları, 1998.
- Aydın, Osman. *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*. Ankara: y.y., 2001.
- Babanzâde, Ahmed Naim - Kâmil Miras. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

¹²⁵ el-Enfal 8/2.

- Bağcı, Mehmet. *İslam Mezheplerinde İman ve Büyük Günah Problemi*. MÜSBE. Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, 2008.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir. *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkatî'n-Naciye*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: y.y., ts.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir. *Kitabu Usulu'd-Din*. İstanbul, 1978.
- Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed İbn et-Tayyib. *el-İnsaf*. nşr. Muhammed Zahid el-Kevserî. Kahire: y.y., 1950.
- Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed İbn et-Tayyib. *Kitâbü't-temhîd*. nşr. Richard J. Mc. Carthy. Beyrut: Librarie orientale, 1957.
- el-Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed *Envaru't Tenzîl ve Esraru't Te'vil*. İ'dâd ve Takdim: Muhammed Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs'i-Arabî, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlmi Kelâm*. İstanbul, Bilmen Yayınları, 1972.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u'l-Müsne'di's-Sahîhi'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü 'Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih*. thk. Şu'ayb Arnaût vd. Beyrut: er-Risâletü'l-âlemiyye, ts.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *Kitâbu't-Tarifat*. thk. İbrahim Enbârî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *Şerhu'l-Mevâkıf*. İstanbul, Dârut'-Tibâati'l-Âmire, 1311.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâi en-Nîsâbü'rî. *Akâdetu'n-Nizâmiyye*. thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. Kahire: y.y., 1992.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâi en-Nîsâbü'rî. *el-İrşâd ilâ Kavâti'i'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*. thk. Es'ad Temîm. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1996.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Riyad: Dâru'l-muğnî, 1420.
- Dündar, Mazhar. *Kur'an'da Ahlâkî Yasaklar*, Ankara, İlahiyât Yayınları, 2021.
- Dündar, Mazhar. "Kur'an'da İslâm Kavramı ve Teslîmiyet Anlayışı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2020; 31(3): 604-21.
- Düzgün, Şaban Ali, "İnsanın Doğası (fıtratı) ve Özgürlüğü Üzerine", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2016 s, 322-342, 2016.
- Düzgün, Şaban Ali. "İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı", *AÜİFD*, XLVI 2005, II, s 13-42, 2005.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakat*, ts.
- Ebû Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrût, Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. "el-Fıkhü'l-Ekber". *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*. çev.: Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2002.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhü'l-Ekber*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhü'l-Ebsat*. nşr. M. Zahid Kevserî. trc. Mustafa Öz, İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri içinde. İstanbul: y.y., 1981.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Salim el-Basrî. *El-Lum'a Fi'r-Red Alâ Ehli'z-Zeyğ Ve'l-Bid'a*. nşr. Hammûde Zeki Gurâbe. Kahire: y.y., 1975.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Salim el-Basrî. *el-İbane an Usuli'd-Diyane*. çev. Mustafa Çevik. Ankara: Ankara İlahiyat Yayınları, 2005.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Salim el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit. Beyrut: y.y., 1990.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Salim el-Basrî. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Ö. Aydın, M. Dalkılıç. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Salim el-Basrî. *Risâle fî İstihsâni'l-havz fî ilmi'l kelâm*. nşr. Richard Mc. Carthy, The Theology of al-Ash'arî içinde. Beyrut: y.y., 1953.

- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid, *Tebsiratü'l-edille fî uşûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Fığlalı, E. Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, İstanbul, 1996.
- Fığlalı, E. Ruhi. "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 1975.
- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Mûkaşefetü'l-Kulup*. Kahire: y.y., ts.
- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İtikad'da Orta Yol*. çev. Kemal Işık. Ankara: AÜİF Yayınları, 1971.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kasım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşki eş-Şâfiî. *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri Fima Nusibe ile'l-İmam Ebi'l Hasan el-Eş'arî*. Dimeşk, 1979.
- İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Muhammed. *Telbîsü'l-İblîs*. Beyrut, 1989.
- İbnu Ebî'l-İzz el-Hanefî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, Kahire: Dâru's-Selâm, 2005.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Mücerred'u Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eşarî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: y.y., 1987.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. Beyrut: Daru's-Sadr, 2000.
- İbn Hazm, Muhammed b. Saîd ez-Zahiri. *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*. nşr. Ahmed Şemseddin. Beyrut: y.y., 1999.
- İbn Hecer, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *ez-Zevaciran İktirafî'l- Kebâir*. çev: Ahmet Serdaroğlu-Lütfi Şentürk. İstanbul: y.y., 1986.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbn Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâluddîn. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1994.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâluddîn. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 3. Basım, 1414.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Mecmuatu'l Feteve*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım - Muhammed b. Abdurrahman. Kahire: y.y., ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Kitabu'l İmanu'l-Evsat* (Mecmu'u Fetâvâ içinde), neşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Asımî. Kahire: y.y., 1404.
- İsfehânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-kur'ân*. çev. Abdulbâki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dînî ve Ahlakî Kavramlar*. trc. Selâhattin Ayaz. İstanbul: y.y., 1991.
- İzutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2005.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ahmed. *Şerhu'l-Usûlü'l-Hamse*. thk. H. Ebu Haşim. Beyrut: y.y., 2001.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ahmed. *el-Muğnî*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. nşr. Abduhalîm en-Neccâr. Kâhire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965.
- Kahire Arap Dil Kurumu, *Mu'cemü'l-vasîf*. Kahire: Dârü'd-Da've, ts.
- Kılıç, Sadık. *Kur'an'da Günah Kavramı*, Konya: Hibaş Yayınları, 1984.
- el-Lekânî, Ebû Muhammed 'Abdusselâm b. İbrâhîm. *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd*. Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1955.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf. İstanbul: y.y., 1979.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed. *Te'vilatu'l-Kur'an*. edt. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed. *Ebu'l Münteha ve Molla Hüseyin Şerhleri*. çev. Y. Vehbi Yavuz. İstanbul: Bayrak Yayınları, ts.
- Muhammed Ebu Zehra. *Mezhepler Tarihi*. çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınları, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010.

- Montgomery Watt. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Nesâî, Ahmed b. Ali. *Sünenü'l-Kübrâ*. nşr. Hasan Abdulmun'im Şelebi. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Bahru'l-Kelâm*, thk. Veliyyüddin Muhammed Salih. Dimeşk: Dâru'l-Farfur, 2000.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebşiratü'l-edille fî uşûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Önal, Recep. "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile İle Ehl-İ Sünnet Polemiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Samsun, ss. 121-146, 2015.
- Pezdevî, Ebu Yusr Muhammed. *Kitâbu Usûlid'-Dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: Daru'l Kutub, 1963.
- Pezdevî, Ebu Yusr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. çev. Ş. Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1998.
- Râgıb el-İsfâhânî. *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1997.
- Razî, Fahreddin. *Kelâm'a Giriş -el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Razî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-Gayb Tefsir-i Kebîr*, Beyrut: Dâru'l Fikr, 1981.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İslâm". *DİA*. İstanbul: 2001.
- Sofuoğlu, Mehmed. *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.
- Sofuoğlu, Mehmed. "Küfür". *DİA*, İstanbul: 2020.
- Sönmez, Vecihi. "İslam Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, Sayı: 1, ss. 229-247, 2005.
- Sönmez, Vecihi. "İslam İnancında Günah Kavramı". *Journal of Islamic Research* (2017; 28 (1), 42-66, 2017.
- Sübkî. *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübra*. Tannahî, (thk. Abdülfettah el-Huluv-Mahmud), Kahire, Daru't-Tiras, 1976.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut: y.y., 1990.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim. *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-kelâm*. nşr. Alfred Gillaume. Kahire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadir*. Kahire, Daru'c-Cîl, 1993.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-Mekâsîd*. thk. Abdurrahman 'Umeyrah. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-Sahih*. Kahire: Matba'atu Lecneti't-Te'lîfi ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1970.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.
- Topaloğlu, Bekir. *Allah'ın Varlığı*. Ankara: DİB. Yayınları, 1992.
- ez-Zebîdî, Murtazâ. *Tâcü'l-Arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut: Dâru'l-Hidaye, 1980.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhû*. Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1989.